

A várnév mint helynévfajta*

KOVÁCS HELGA

1. A névtani monográfiák sajátos típusát alkotják az egy-egy helynévfajtaát átfogóan feldolgozó szakmunkák — a természeti nevek közül a víznevekről GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), a hegynevekről RESZEGI KATALIN készített monográfiát (2011) történeti névanyag alapján, a műveltségi nevek köréből hasonló feldolgozást kaptak a patrocíniumi településnevek (MEZŐ 1996, európai viszonylatban nézve TÓTH szerk. 2011), valamint a *falu* utótagú településnevek (KÁZMÉR 1970). Magam a szintén a műveltségi nevek körébe sorolható várnevek, ezen belül is a középkori várelnevezések feldolgozását szándékozom elvégezni. Az idézett monográfiák, illetőleg a várakhoz kapcsolódó történettudományi szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy e munka egyik első lépéseként szükséges egy látszólag triviális kérdést tisztázni: körül kell határolni a vizsgálatba bevonandó nevek körét, azaz meg kell határozni a vizsgálat tárgyát, vagyis tisztázni kell, hogy mit is tekinthetünk várnévnek. Ennek mintegy első lépéseként definiálni kell a várat mint objektumfajtaát. Minthogy azonban középkori névanyaggal dolgozom, nem indulhatok ki a várak mai, kizárólag katonai célokat betöltő erődítményként való felfogásából; e helyett azt kell szem előtt tartanom, hogy a vizsgált időszakban mit tekintettek várnak. A *varnév* terminus meghatározásakor, illetőleg az ez alá sorolható adatok összegyűjtésekor ugyanakkor emellett arra is tekintettel kell lennünk, hogy a vizsgálatba a kérdéses helyfajta tulajdonnévi megjelöléseit vonjuk be.

2. A helyfajta meghatározásakor mindenképpen megfontolandónak gondolom ENGEL PÁL figyelmeztetését, miszerint a történeti tudományok legnagyobb veszélye a historizálás. Ebből az alapállásból kiindulva indokolt meghatároznunk, értelmeznünk magát a *varnév* terminust is. Igaz ugyan, hogy a *vár* szó, illetve a *v á r f o g a l m a* mindenki számára ismeretes, ami azonban leginkább a 19. századból ismert, illetőleg a késő középkorra jellemző várfogalmat tükrözi, ezt viszont nem lehet visszavetíteni a korábbi évszázadokra (1987/2007:

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

12, 2003: 167). Nem szabad tehát egyenlőségjelet tennünk a mai kor várfogalma és a középkori várfelfogás közé. Amennyiben pedig a középkori várnévadási gyakorlat alakulását akarjuk megérteni, tekintettel kell lennünk arra is, hogy a várfogalom a középkor folyamán is formálódott. A vár mint fogalmi kategória változása azt jelenti, hogy módosult az emberek felfogása arról, hogy milyen is egy tipikus vár, s a változás jelentheti új típusok megjelenése mellett a kategórián belüli átrendeződést, a tipikus és a kevésbé tipikus várak, típusok közötti elmozdulást is.

2.1. A vár mint objektumfajta sokféleségéből és változásából adódóan a középkori várak különböző típusait szokás elkülöníteni birtokjogi, gazdasági, építészeti, funkcionális szempontból egyaránt. E vártípusok jellemzésével a történettudomány, illetve a régészet foglalkozik, áttekintésük azonban a névtan számára sem haszon nélküli, a középkori várnévállomány jellemzéséhez pedig semmiképpen sem nélkülözhető.

Mindenekelőtt el kell különítenünk a korai ispánsági várakat az ún. új típusú váraktól. A várispánságok központjaiként szolgáló ispánsági várak részint korábbi földvárakból alakultak ki, részint a magyarság maga építette ezeket. Az ispáni várakat azért hozták létre, hogy vármegyék, illetve várispánságok központjai legyenek. E várakról korábban úgy vélekedtek, hogy földből épült erődítmények, azaz árokból és felhányt földfalból álló „sáncvárak” lehettek, BÓNA ISTVÁN szerint azonban ez téves feltételezés. Véleménye szerint ilyen típusú „földvár” — védelemre alkalmatlan lévén — soha nem létezett (1998: 22, továbbá FELD 1990; KUBINYI 1990). Mintegy 30 Árpád-kori „földvár” régészeti vizsgálata alapján megállapítható, hogy a védőfal minden esetben fából, kazettaszerkezetű vagy rácsszerűen lerakott, földdel kitömött vagy agyag- és kőtömbökkel erősített gerendákból, fatörzsekből emelkedett a magasba (BÓNA 1998: 22; a 11. századi ispáni várak építészeti típusaihoz vö. BUZÁS 2006). A várak körül pedig kialakult az a terület, amely a várhoz tartozott (KRISTÓ 1988: 94). E várak egyedüli ura és parancsolója a király volt (FÜGEDI 1975: 63), a királyt képviselő ispán joghatóságot gyakorolt a rá bízott terület népei fölött, s egyben ura volt az ispáni várnak és a hozzá tartozó földeknek (ENGEL 2003: 179). A várnép (cives) személyében tartozott egy-egy erősséghez, azaz nemcsak a föld, hanem a földet megművelő, rajta élő személyek is a vár tartozékai voltak (FÜGEDI 1977: 45, FELD 2014b: 361). A vár tehát ebben az időszakban a hatalom szimbóluma („uralmi szervezet”, ENGEL 2003: 169), igazgatási és gazdasági központ és persze katonai objektum is volt egyben.

KRISTÓ GYULA szerint Szent István idején kb. 25-30 ilyen várispánsággal számolhatunk (korábban ennél jobbra nagyobb számot valószínűsítettek a történészek), a 12. század közepén és végén pedig, amikor az ispánsági rendszer jórészt kiépült, ezek száma meghaladhatta a hetvenet (1988: 205, 2003: 69–70). A 13. században azután ezt az ispánsági és vármegyerendszert a politika fokozatosan

megsemmisítette (ENGEL 2003: 180), így a 12–13. században az egész ország területén bekövetkezett az ispáni várak pusztulása, elhagyása (BÓNA 1998: 19).

A 13. század elején pedig megjelentek, majd a tatárjárást követően kezdtek megszorodni az ún. új típusú várak. Ez azonban nem jelentett azonnali éles váltást, az első új típusú várakkal egy időben még hoztak létre újabb ispánsági várakat is — jórészt az erdőispánságok területén (vö. FELD 2014a). Az „új típusú várak” megjelölés összefoglaló jellegű kifejezés, mely több különböző vártípust foglal magába. Az ide sorolható várak nem tekinthetők egységesnek építészeti szempontból. ENGEL szerint nem is ez a lényeges vonásuk, „a vár építési módja pusztán külsőség” (1987/2007: 14). A régész FELD ISTVÁN is hangsúlyozza, hogy a várak formáját, méretét, anyagát stb. „alapvetően a topográfiai helyzetük, illetve az építető anyagi lehetőségei és igényei határozták meg” (1985: 183, 1990: 12). Egy részüket pedig a kényszer hatására, illetőleg az erőszakolt ütem miatt — IV. Béla ugyanis nem csupán engedélyezte, hanem sok esetben kényszerítette várak építését a tatárjárást követően — továbbra is fából építették (vö. FÜGEDI 1975: 68).

Nem tekinthetők egységesnek ezek az új típusú várak tulajdonosuk alapján sem. ENGEL szerint a fordulatot a várak történetében az hozta meg, hogy lehetőségessé vált a váráépítés magánosok számára is (1987/2007: 14), ez a változás azonban nem jelentette azt, hogy az új várak építése kizárólag hozzájuk köthető. Az erődítmények tulajdonosai között ugyan egyre nagyobb arányban jelennek meg földesurak, a magánkézben lévő várak mellett azonban továbbra is léteznek, illetve épülnek királyi tulajdonban lévő várak is. Ráadásul a várak birtoklása a királyi hatalom erősödésével vagy éppen gyengülésével párhuzamosan folyamatosan változik az elkövetkező évszázadokban.

A várak topográfiai helyzete sem egységes, a napjainkban tipikusnak tartott hegyi erődítmények mellett a korban épültek síkvidéki várak is. A környező településekhez való viszonyuk sem azonos, az ún. extrém helyzetű hegyi várak mellett a hegy- és dombvidékeken is léteztek olyan erődítmények, amelyek települések közelében helyezkedtek el (a várak és a települések viszonyához vö. MIKLÓS–TEREI 2006). Azt ugyanakkor sok esetben nem könnyű megállapítani, hogy ezek a települések az erődítményt megelőzően is léteztek-e, vagy éppen a vár ellátására hozták őket létre.

A várak erődítményjellege sem tekinthető egységesnek, ennek jellemzésére a történészek korábban teljesen jól használhatónak gondolták a vár – kastély – kúria fogalomhármast, újabban azonban ezek következetes használata is megkérdőjeleződött, ennek taglalására a latin fajtajelölő lexémák használata (2.2. pont) kapcsán térek ki részletesen.

Az új típusú várak terminus, amint látható, valóban több különböző vártípust magába foglaló kategória. A vártípus feltűnésekor egyfajta közös jegynek

tekinthető azonban, hogy míg a korai ispánsági várak nagy hatósugarúak voltak, nagy kiterjedésű területet ellenőriztek, és ugyanilyen nagy kiterjedésű terület al-kotta a gazdasági alapjukat (FÜGEDI 1975: 65), addig a 12. század végén meginduló fejlődés ezek helyébe kisebb hatósugarú várakat hozott létre, amelyek anyagi háttére a nagybirtok volt. S míg a korábbiakban a várnépek személyükben tartoztak a várhoz, az új típusú várak esetében maga a birtok válik fontossá, a jobbágyságnak a várhoz való viszonya pedig közvetett, telke után járulékkal szolgál (FÜGEDI 1977: 45, FELD 2014b: 361). ENGEL az új típusú várak első időszakát tekintve meglehetősen sajátosan vélekedik helyzetükről: cáfolja a történettudomány azon korábbi nézetét, mely szerint a „vár a középkori táj leg-szembeötlőbb és legfontosabb eleme, amelynek tehát szükségképpen fel kell me-rülnie a tájra vonatkozó egykorú írásos emlékekben, amennyiben ilyenek egyáltalán vannak”. Ez a vélekedés ugyanis meglátása szerint helytálló a késő középkorra vonatkozóan, de nem állja meg a helyét a korábbi évszázadokra nézve (1987/2007: 11).

Az új típusú várak időszakának — amint utaltam rá — a birtoklásuk alapján több korszakát is elkülöníthetjük. A 13. századtól 1320-ig a várak nagy része magánkézből volt, s még nem jöttek létre a később jellemző váruradalmak. A várakat kezdetben védelmi céllal építették, de a hatalmi jelkép szerepük már az oligarchák idején is egyértelműen megmutatkozik. Az Anjouk korában (1320–1390) a vár egyértelműen a hatalom szimbóluma, lényegében a vár azonossá válik a politikai hatalommal: ezért is törekedett Károly Róbert arra, hogy a várak minél nagyobb hányadát birtokolja. Ez az a korszak, amikor a vár a váruradalom központjává válik, jogi és gazdasági szerepe felerősödik a katonai funkciója mellett (vö. ENGEL 2003: 172).¹ 1391–1526-ig a várak többsége az arisztokrácia kezébe kerül, emellett néhány új várral is bővül a magánvárak köre (FÜGEDI 1975: 66–83, ENGEL 2003: 177–193).

2.2. Az oklevelekben szereplő helynevek által jelölt objektumok jellegének megítélésében leggyakrabban a névadat mellett álló latin fajtajelölő szóra támaszkodhatunk. A latin nyelvű terminológia problémája szorosan összefügg a vártípusok kérdésével.

Nagyjából a 12. század közepéig terjedően a várakat a *civitas* szóval jelölték az oklevelekben (pl. *Fehérvár* lat. *Alba Civitas* és *Ujvár* lat. *Nova civitas*, lásd ehhez BÓNA 1998: 12, GYÖRFFY 1975: 332, KRISTÓ 1988: 40). A későbbiekben a latin fajtajelölő szemantikai tartalma módosult, és a 14. századi magyarországi latinban a *civitas* már következetesen ’város = város hely’ jelentésben áll. Ezt

¹ ENGEL egyenesen úgy véli, hogy „a vár jelentősége nem katonai, vagyis nem abban áll, hogy külső támadás ellen védelmet nyújt (ez legfeljebb a határvárakra érvényes), hanem abban, hogy — békében éppúgy, mint háborúban — az »uralom magjaként szolgál«, »politikai intézmény«” (2003: 172).

követően nincs adatunk arra, hogy a szó egyértelműen 'vár' jelentésben szerepelne. Ezt a feladatot fokozatosan a *castrum* lexéma veszi át (KRISTÓ i. h.).

A *castrum* a 12. század első felében még csak az erre a korra hamisított oklevelekben szerepel, használata a 13. század elején vált általánossá (KRISTÓ 1988: 41), első előfordulásai az új típusú várak feltűnésével közel egy időre tehetők. A 13. századra, a várszervezet megszűnésével pedig a megyék központjai, továbbá az ispáni székhelyek addig *civitas*-ként említett alakjai is immár *castrum* alakban tűntek fel (GYÖRFFY 1975: 332). Az oklevelek későbbi (többnyire interpolált) átírásakor pedig nem egyszer előfordult, hogy a másolók kicserélték az elavultnak érzett, illetve megváltozott értelmű latin *civitas*-t a várak megjelölésére használt későbbi *castrum* szóra (ebben az időben az *Újvár* latin megfelelője a *Novum Castrum*, de lásd még pl. 1067: *castro de Zobolchy*, DHA. 1: 184; 1075: *castrum, quod vocatur Turda*, DHA. 1: 218; BÓNA 1998: 12). Bizonytalanul ítéltető meg azonban az átmenet kezdete. Az ugyanakkor bizonyosnak látszik, hogy a *castrum*-nak ebben az időben meglehetősen általános 'erődítmény' jelentést tulajdoníthatunk. A 13. századi oklevelek ugyanis a tipikus kővárak mellett ezzel a lexemával említenek egyszerű, csupán egyetlen kötorony alkotta erősséget csakúgy, mint a kőből emelt védővonalat nélkülöző építményeket (vö. FELD 2014b: 370).

Nem minden — építészeti jellege alapján — várnak látszó erődítmény szerepel azonban az oklevelekben *castrum*-ként, a szász várak vagy Székelyföld erősségei a középkor emberei, illetőleg a középkori állam szemében nem voltak *castrum*-ok, nem voltak ugyanis uradalommal rendelkező erősségek (ehhez lásd a 3. pontban írottakat), csupán veszély esetére fenntartott menedékek, *refugium*-ok (vö. HORVÁTH 2009: 64, SÓFALVI 2006).

A következő évszázadban, a 14. század utolsó harmadában újabb latin terminus tűnik fel az oklevelekben: az 'erődítmény' jelentésű *fortalitium*. A szó ugyanakkor az újabb vizsgálatok szerint nem vált általános használatúvá az oklevélírásban, csupán építési engedélyekben szerepel, illetve katonai események leírása kapcsán fordul elő, katonai céllal emelt objektumok jelölésére (vö. HORVÁTH 2009: 64).

A 14. század utolsó harmadában új erődítménytípus is megjelenik Magyarországon, a latin *castellum* 'kastély' szóval jelölt építmény, ami építészetiileg hasonló, mint a 13. századi magánbirtokosi erődítmények (FELD 2014b: 370). (A latin szó maga azonban már a 13. század első felében előfordul az oklevelekben, régészetiileg még feltáratlan építmények jelölésére, ezért korabeli jelentése bizonytalan, vö. FELD i. h.) Ezt követően tehát a várak mellett kastélyok és udvarházak fogalomhármásával írták le a nemesek építményeit. És sokáig úgy gondolták történészeink, hogy ez a fogalmi hármás megfeleltethető az arisztokrata – tekintélyes nemes – kisebb birtokos nemes társadalmi felosztásnak (vö. HORVÁTH 2009: 65).

Ezt az axiómaként kezelt tételt KUBINYI ANDRÁS meggyőzően cáfolta (1985: 619–623), a 15. századtól ugyanis számos olyan eset idézhető, amikor a latin fajtajelölő lexémák használata következetlenséget mutat. KOPPÁNY TIBOR talán szélsőségesnek tűnő megfogalmazása szerint a latin nyelvű oklevelek változatos, következetesnek nem mondható megjelölései sem fogalmi kategóriák, sem épületek és épületformák elkülönítésére nem alkalmasak (1999: 17). A korabeli erődítmények okleveles említéseit behatóan tanulmányozó HORVÁTH RICHÁRD szerint valóban találni következetlenségeket az írásgyakorlatban, ám ezeket — korlátozott számuknál fogva — inkább a szabályt erősítő kivételeknek tekinthetjük (2009: 76). A jelenség ugyanakkor nyilvánvalóan magyarázatot igényel, különösen annak fényében, hogy — noha törvényi szabályozása nem igazolható — nagy valószínűséggel állítható, hogy „a késő középkor évtizedeiben a királyi hatalom minden esetben, a nemesi társadalom pedig jórészt tisztában volt az udvarház–kastély–vár mibenlétével, illetőleg azok esetleges formai és jogi következményeivel” (vö. HORVÁTH 2009: 67, 2008: 18), a köztük lévő pontos határvonal azonban esetenként kérdéses lehet (HORVÁTH 2006: 66).

A rendszertelen fogalomhasználat egyik magyarázó tényezőjeként HORVÁTH szerint fogalmi devalvációval számolhatunk: a *castellum* és a *castrum* szó a Jagelló-korra a korábbinál tágabb értelmezést kaphatott, s így az addig csupán udvarházként emlegetett épületek egy részére is utalhatnak ezekkel a lexémákkal. Feltűnő ugyanakkor, hogy elsősorban tulajdonosaik tüntetik fel ilyen módon a birtokukban lévő építményeket, s ennek nyomán azután olykor a központi kormányzat is használhatta ezeket a megjelöléseket (HORVÁTH 2009: 68, 74). Esetenként ugyanakkor arra is van példa, hogy a várakat *domus*-ként szerepeltetik (*domus paterna*), emögött pedig talán a királyi gyakorlat (*domus regia*) hatását, illetve német, francia és angol analógiákat is gyaníthatunk (HORVÁTH 2009: 68), azaz a külföldiek szóhasználatának lenyomatával, illetőleg általában véve humanista hatással számolhatunk. Hasonló hatásokat a *castrum* kibővült használata mögött is kereshetünk.

Nem tekinthetünk el ugyanakkor attól sem, hogy ki és miért nevez várnak, kastélynak, udvarháznak bizonyos épületfajtákat. A megjelölések következtlen voltát ugyanis esetenként birtokpolitikai okokkal magyarázhatjuk. Minthogy ugyanis a vár- és kastélyépítés királyi engedélyhez volt kötve, ez az uralkodó kezében igen jól használható eszköznek bizonyult az egy-egy személy elleni leszármolásra vagy éppen jutalmazásra. Úgy tűnik továbbá, hogy a latin szóhasználat a birtokosok társadalmi helyzetével is mutat összefüggést: egyrészt a birtokosok hasonulni szerettek volna a náluk előkelőbb társadalmi réteghez, más oldalról az előkelőbb birtokosok akár még erődítmény nélküli építményeit is eleve nagyobb valószínűséggel nevezték meg kastélyként (vö. HORVÁTH 2008: 11).

Mindezekon túl a következtlen terminushasználat magyarázataként azzal is számolhatunk, hogy a korban a nemesi közösség már olyan fokú differenciáltságot

mutatott, s ez kifejeződött az általuk birtokolt építmények jellegében is, amit a fent említett latin lexémahármassal már nem tudtak visszaadni (HORVÁTH 2009: 74).

A vázolt folyamatok azután HORVÁTH RICHÁRD szerint helyenként a szóhasználat fellazulásához vezethettek, vagyis a helyi és a regionális köznyelvben egyszerűen *vár*-nak hívták a tekintélyesebb nemesek által lakott épületeket, udvarházakat (2008: 18), és a latin szóhasználat eszerint a magyar nyelvben a *vár* szó jelentésében bekövetkező változást tükrözi. Hasonló jelenséggel találkozunk a lakótornyok megnevezésében is: szintén a tulajdonostól függ, hogy a sánccal körülvett tornyokat a latin *turris*-ként vagy *castrum*-ként jelölik meg (*Simontornya* 1324: *Castrum seu turris sive possessio Symonthornya*, Cs. 3: 405–406; vö. HORVÁTH 2009: 70–71). Ez a kérdéskör, noha viszonylag nagy teret kap a történeti kutatásban, csupán a kései középkorban, az 1400-as, 1500-as években jelentkezik problémaként.

2.3. Úgy gondolom, az eddigi áttekintés alapján is nyilvánvaló, hogy a legkorábbi erődítménytípusnak, az ispánsági váraknak a megnevezéseit feltétlenül a várnevek körébe sorolhatjuk. A korban ez a várfajta volt a vár prototipikus megjelenése, bár utalnom kell arra is, hogy nem minden várról igazolható, hogy ispánsági központ volt, de mivel az okleveles említéseikben nem mutatkoznak különbségek, ezek adatait is ide sorolom. Az új típusú várak első és második korszakából való várnevek sem jelentenek ebből a szempontból problémát (a különböző építészeti típusú erődítményeket egyaránt *castrum*-ként jelölik a korban): ezek megnevezéseit is figyelembe vehetjük tehát. Elvileg problémás lehetne a határvédő, katonai funkciójú, tehát nem birtokközpontként szereplő erődítmények megítélése. Mivel azonban ezeknek a váraknak névadatuk nincs, esetleg elvértve akad a korból, szempontunkból ez a csoport figyelmen kívül hagyható. Csupán a 15–16. századtól — a latin fajtajelölők gazdagodását, illetőleg az új erődítménytípusnak, a kastélynak a megjelenését követően — látszanak az erődítményszerű fogalmilag keveredni. Ennek kapcsán a kérdést bonyolítja, hogy ezeket a különböző mértékben erődített épületeket ráadásul átépíthették, megerősíthették, azaz az udvarháztól a vár felé való elmozdulásuk teljesen általánosnak mondható. Emellett, ahogy láttuk, a korabeli fogalomhasználat szerint akár várnak tekinthetők bizonyos alig erődített épületek is. Amennyiben pedig ezt tekintjük kiindulópontnak — s nem ragaszkodunk a királyi hatalom szervezetének kategorikusabb várfelfogásához —, akár valamennyi, az udvarháztól a várig terjedő építmény tulajdonnévi megjelölését is a várnevek állományába sorolhatjuk. Kétségtelenül számolhatunk azonban e kitérített fogalmi kategórián belül is a korban a tipikus várakról való tudással. Ebből kiindulva, és mert a források azt mutatják, hogy a nemesi társadalom valóban megkülönböztette a három építménytípust, a késő középkorra vonatkozóan is csupán a jobbára *castrum*-mal álló, tehát várként

megjelölt neveket tekintem várneveknek. Annál is inkább, mert a kastélyok megnevezésében nem szerepelnek *vár* utótagú névformák. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a névadók nem tekintették várnak ezeket az építményeket. Az ezeken túl felmerülő problémás esetekben pedig a történészek megítélésére hagyatkozom.

2.4. Amint a fenti eset is mutatja, a latin fajtajelölők mellett érdemes a magyar földrajzi köznevek körében is megvizsgálni, hogy melyek azok, amelyek várak megjelölésében előfordulnak. A várak nevében túlnyomórészt a *vár* lexéma szerepel, de jellegzetes csoportját alkotják a várneveknek a *kő* utótagú névformák is (pl. Nógrád vm.: *Hollókő* 1313: *Holloukw*, castr., Gy. 4: 251; Somogy vm.: *Fejérkő* 1396: *Castrum (regis) Feyerkew*, Cs. 2: 572; ehhez lásd KOVÁCS 2015). Emellett esetenként a *palota* (pl. Bihar vm.: *Derzspalotája* 1279: *castrum Deerspalataya*, Gy. 1: 650), illetve a *torony* (pl. Tolna vm.: *Simontornya* 1324: *Castrum seu turris sive possessio Symonthornya*, Cs. 3: 405–406; Zala vm.: *Csáktornya* 1333: *castrum Chaakt(h)ornya*, Cs. 3: 9–10) megjelölés is szerepel a latin *castrum* fajtajelölő mellett álló magyar névformában.

Minthogy az oklevelek fennmaradása viszonylag esetleges, előfordul, hogy magának a várnévnek az adata nem maradt ránk, ám a közeli település vagy valamely más hely őrzi a nevét, ez a *vár* utótagú nevek esetében egyértelmű. Erre példa a csak településnévként adatolható baranyai *Bélavár* (1321: *villa Belawar*, 1330: *villa Bel Warad*, Gy. 1: 283), illetve a Zala vármegyei *Salamonvára* (1352: *poss. Salamonvara*, *Salamonuara*, *Salamonwara*, 1366: *Salamonuara al. nom.* *Harkal*, 1408: *poss. Harkal prope Salamonuara*, Cs. 3: 99).

3. A várnév terminus tartalmának meghatározásában persze nem csak a vár fogalmának a korabeli rekonstrukciója okoz nehézséget. A terminus másik összetevőjének, a névnek, azaz egy latin szövegben egy vár megjelölésére használt szerkezet *t u l a j d o n n é v i s t á t u s á n a k* a megítélése szintén nem problémamentes.

3.1. Kérdésként merül fel, hogy egy-egy latin lexémát is tartalmazó szerkezet (*castrum X*) ténylegesen használt nevet takar-e. Különösen problémásak ebből a szempontból a település- vagy birtoknévvel azonos alakú egyszeri előfordulású vármegjelölések. Ilyen például többek között az esztergomi Bajót mentsvár (1317: *in occupatione castri nostri Boyoth*, Gy. 2: 225; 1202: *villa Boiouth*, Gy. 2: 225), a hevesi Bene vár (1411: *Castrum Benee*, Cs. 1: 52; 1301: *villa Bene ... sub eodem castro*, Gy. 2: 71; 1322: *possessio Bene*, Gy. 2: 71), a Szatmár vármegyei Becs királyi vár (1364: *castrum suum regium Bech*, DF. 252599; 1314/1499: *Bench*, FNESz. *Szamosbecs* és 1427: v. *Beecz*, *Bech*, Cs. 1: 471), valamint az ugoicsai Szőlős vár neve (1308: *castellanus de Sceuleus*, A. 1: 149; 1262/1319/1329: *Zceuleus*, FNESz. *Nagyszőlős*). A *castrum X* szerkezetű vármegjelölések esetében gyaníthatunk egyrészt tényleges, metonimikus névadással létrejött várnevet, amely például *Bajót* vagy akár *Bajótvár* formában is rekonstruálható. De

minthogy a település-, illetve birtoknevek első adatai korábbiak, mint az azonos alakú várnevek, egyéb támpontok híján ugyanilyen valószínűséggel gyaníthatunk 'X település vára' körülíró szerkezetet is: pl. *Bajót vára* stb. Ebben az esetben — esetleg egy adatokkal nem szereplő egyéb várnév mellett — ENGEL PÁL szerint a 13. század második felére, a 14. század elejére vonatkozóan azt is fel lehet vetni, hogy a várnak nem volt saját neve.

ENGEL felfogása szerint eleve nem kell számolnunk a mondott időszakból várnevekkel. A királyi kézben lévő ispánsági várakat a 13. századtól felváltó magánvárak ugyanis a korábbitól teljesen eltérő jogi struktúrába illeszkedtek. Míg ugyanis az ispánsági várak a várszervezet fejeként mintegy birtokosai voltak a várföldeknek, addig a magánvárak ekkoriban még nem képezték egy tartozékrendszer, azaz uradalom jogi központját. ENGEL szerint ekkor valójában épp fordított viszonyral számolhatunk: a felépült vár lesz a föld tartozéka, akárcsak a vizek és az erdők. Ezt látszik igazolni, hogy a korabeli forrásokban birtokjogi ügyekben legtöbbször nem X vár és tartozékai leírással találkozunk, hanem Y földdel „várával együtt” (*cum castro suo*) (1987/2007: 14). Más forrástípusok, például a határjárások esetében, amelyben megnevezik egy föld határait, semmilyen jogi megfontolás nem igényelte, hogy feltüntessék az azokon álló várakat. Birtokjogi szempontból a vár léte vagy nem léte ekkoriban teljesen lényegtelen kérdés volt (1987/2007: 17). ENGEL szerint az a körülmény is a várak jogi tekintetben mellékes voltát támasztja alá, hogy ezek az építmények igen gyakran nevet sem kaptak, ha pedig mégis, akkor sem adtak nekik saját nevet, hanem legtöbbször a birtok nevét kapták meg (1987/2007: 15). A váuradalmak kialakulása, s így a várak jogi szempontú felértékelődése majd a 14. században veszi kezdetét, amikor a várak legnagyobb része királyi tulajdonba kerül, a királyság ugyanis a várakat — az ispánsági várszerkezet mintájára — újra birtokközpontként kezelte (1987/2007: 15).

Nem tekinthetünk el ugyanakkor attól sem, hogy az ember eredendő igénye megnevezni, tulajdonnévvel illetni a számára valamilyen szempontból jelentős dolgokat, objektumokat. Pragmatikai szempontból tehát nem túl valószínű, hogy a korban — noha uradalmak központját nem képezték — egyáltalán ne is nevezték volna meg a várakat (hiszen jelentős erőfeszítések árán felépítették, majd használták ezeket az építményeket, a környék feltűnő objektumai voltak stb.). Szintén ezt a gyanúkat erősíti, hogy a korabeli építési engedélyek esetenként utalnak a vár megnevezésének jogára (vö. FÜGEDI 1977: 11). És persze a korábbi ispánsági váraknak is volt nevük, az ezekről való ismeret birtokában pedig még kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy az újabb várakat ne nevezték volna meg. Azzal ugyanakkor joggal számolhatunk, hogy a korban (akárcsak korábban a vármegyék és várispánságok nevével azonos várnevek esetében) a metonimikus névadás lehetett a meghatározó elnevezési eljárás, illetve az írott nyelvben az 'X

birtok vára' jelzős szerkezet, amely kezdetben latinizált formában kerülhetett az oklevelekbe. A birtok névével azonos várneveket, illetőleg a birtok nevét tartalmazó vármegjelöléseket tehát általában véve nem zárhatjuk ki a vizsgálatból, az egyes említéseket azonban külön-külön meg kell vizsgálni, s így esetenként valószínűsíthető tényleges státuszuk.

3.2. Vannak ugyanakkor viszonylag egyértelműbben megítélhető példák is, amelyek esetében későbbi — más objektumokra vonatkozó — névadatok alapján rekonstruálhatunk egyes várneveket. Ilyen az 1297: *castr. ... Mathei Beren vocatum* (Gy. 2: 487) adat, a tényleges névhasználatot ugyanis a közeli *Birinyvár* hegynév örizte meg (1887: *Biriny vár*, Gy. 2: 487), illetve a hevesi *Benevár* 1411: *Castrum Benee*, Cs. 1: 52, vö. *Benevár-bérc* (DÉNES–NOVÁKI 1995).

A Bereg vármegyei, víznévi eredetű *Borsova vára* az 1200-as években a *castrum Borsoa* (1232), *t-m castri nostri Borsua* (1282) megjelölés mellett *castro de Borsua* (1232), *castri de Bursua* (1268; Gy. 1: 534–535) szerkezetekben is szerepel. Az 1300-as évekből ugyanakkor *Borzauauara*, *Borzouauara* (1308; Gy. 1: 535) adatai maradtak ránk. A latin *de* prepozícióval álló adatok talán inkább körülíró szerkezetnek tarthatók, a *castrum Borsova* formák tulajdonnévi státusa azonban nem kérdéses, az ispánsági várak esetében a tulajdonnévvel való megjelölés hiánya fel sem merül. Az azonban nem egyértelmű, hogy ezek valóban latin fajtajelölővel álló egyrészes várnévként értelmezhetők-e, ebben az esetben metonimikus névadással létrejött névformával számolhatunk (*Borsova*), mely a későbbiekben a korra jellemző névváltozási folyamat részeként földrajzi köznévvel kiegészülve kétrészesé vált (*Borsova vára*). De feltehetjük azt is, hogy a latin fajtajelölős szerkezet a későbbiről adatolható kétrészes név latinizált megfelelője (efféle latinizálásra más névfajták, például a településnevek vagy a hegynevek körében is bőségesen van példa, lásd HOFFMANN 2004, RESZEGI 2008a: 143). Hasonló, kezdetben *castrum X*, majd *X vára* névstruktúrát mutató adatsorokkal más esetekben is találkozunk, vö. pl. Győr vármegye: *castro Hedrici* (1314, 1322; Gy. 2: 601), *Hedrehuara* (1443), *Hedrewara* (1484; Cs. 3: 538); Pozsega vármegye: *poss. Orywa cum castro suo* (1290), *castrum Oryoua* (1395), *castrum Oriarwar* (1422), *castrum Oryawa*, *Oryawawara*, *Oryawawar* (1427; Cs. 2: 391–392); Valkó vármegye: *castrum Zenchlerynch* (1387–1388), *Castrum S. Laurencii* (1408), *castrum Zenth Lewryncz* (1432), *Zenthlerinczwara* (1469), *Zenthlewrinczwara* (1491), *Zenthlerynchwara* (1495), *Zenthlewrpnczwara* (1503; Cs. 2: 276); illetve *castrum Niuna* (1395), *castrum Newna* (1422), *castrum Nywna* (1474), *castrum Newnawara* (1483–1486; Cs. 2: 273–275).

Azt, hogy a fenti adatsorok *castrum X* szerkezetei mögött álló tényleges magyar névforma bizonytalanul állapítható meg, nem csupán más helyfajták tanulságai alapján tehetjük fel. A várnevek körében is van példa arra, hogy a név korai adatai között egyaránt szerepel a *castrum X*-es és az *X vára* szerkezetű névforma

(vö. pl. 1256: *Leuka wara* és 1279: *castrum Leuka*, Cs. 2: 715–716). Ugyanakkor arra is van példa, hogy a név korai adatai bizonyosan egyrészeseek, a későbbi adatok viszont kétrészeseek (pl. 1075/+1124/+1217: *ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda*, DHA. 1: 218, a kétrészes névformát a településnévi továbbélése őrzi: *Turdawar alias Warfalwa vocata*, BICSOK 2001: 11).

4. A *várnév* terminus tartalmának meghatározásakor tekintettel voltam a RESZEGI KATALIN által a *hegynév* fogalom definiálására kidolgozott módszerre (2008b). A *várnév* terminus meghatározása kapcsán felmerült kérdések tisztázásának tanulságaként azonban megállapítható, hogy az általa bemutatott eljárás (például mai fogalmaink visszavetítése a régiségbe) nem minden részletében alkalmazható más helynévfajtákra.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár 1–6*. NAGY IMRE szerk. Budapest, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. Budapest, 1920.
- BICSOK ZOLTÁN 2001. *Torda város története és statútuma. Csipkés Elek kézirata 1823-ból*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- BÓNA ISTVÁN 1998. *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BUZÁS GERGELY 2006. 11. századi ispáni várainkról. In: KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS ZSUZSA szerk., „Gondolják, látják az várnak nagy voltát ...”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, Históriaantik Könyvesház Kiadó–Castrum Bene Egyesület. 43–53.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.
- DÉNES JÓZSEF–NOVÁKI GYULA 1995. Óskori várak a Mátrában. In: HORVÁTH LÁSZLÓ szerk., *Mátrai Tanulmányok*. Gyöngyös, Mátra Múzeum. 7–28.
- DF. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai fényképgyűjtemény.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- ENGEL PÁL 1987/2007. Töprengések az Árpád-kori sánccvárak problematikájáról. *Műemlékvédelem* 31: 9–14. *Castrum* 6: 11–18.
- ENGEL PÁL 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. 1.* Budapest, História, MTA Történettudományi Intézete.
- ENGEL PÁL 2003. Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon 1–2. In: ENGEL PÁL, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 162–197.
- FELD ISTVÁN 1985. Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei. In: FODOR ISTVÁN–SELMECZI LÁSZLÓ szerk., *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Budapest, Művelődési Minisztérium. 175–201.
- FELD ISTVÁN 1990. A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. *Castrum Bene* 1989: 8–21.

- FELD ISTVÁN 2014a. Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk., *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére 1–2*. Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 2: 369–390.
- FELD ISTVÁN 2014b. A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében 1. *Századok* 148: 351–386.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FÜGEDI ERIK 1975. Középkori várak — középkori társadalom. In: GERŐ LÁSZLÓ szerk., *Várépítészetünk*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó. 63–86.
- FÜGEDI ERIK 1977. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975. Civitas, castrum, castellum. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Közleményei* 23: 331–334.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névvarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HORVÁTH RICHÁRD 2006. Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum* 3: 65–78.
- HORVÁTH RICHÁRD 2008. Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: FELD ISTVÁN–SOMORJAY SELYSETTE szerk., *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Budapest, Históriaantik Könyvesház. 9–20.
- HORVÁTH RICHÁRD 2009. Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: NEUMANN TIBOR–RÁCZ GYÖRGY szerk., *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40.–*Analecta Mediaevalia* 3. Budapest–Piliscsaba, MTA Történettudományi Intézete. 63–104.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. A „falu” a magyar helynevekben. *XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOPPÁNY TIBOR 1999. *A középkori Magyarország kastélyai*. Művészettörténeti Füzetek 26. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2015. A kő utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 93–110.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Nemzet és emlékezet. Budapest, Magvető.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

- KUBINYI ANDRÁS 1985. Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: KOSÁRY DOMOKOS szerk., *Etudes Historiques Hongroises*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 615–644.
- KUBINYI ANDRÁS 1990. Árpád-kori váraink kérdése. Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához. *Castrum Bene* 1989: 290–301.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MIKLÓS ZSUZSA–TEREI GYÖRGY 2006. A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS ZSUZSA szerk., „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, Históriaantik Könyvesház. 203–226.
- RESZEGI KATALIN 2008a. A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 135–144.
- RESZEGI KATALIN 2008b. A hegynév terminus definiálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 240–246.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegyevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SÓFALVI ANDRÁS 2006. Székelyföld középkori várai és a határvédelem. *Castrum* 1: 5–26.